

УДК 81'362

ПРИНЦИПИ КЛАСИФІКАЦІЇ ЧАСТИН МОВИ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

Зубенко К. В.

У статті обґрунтовано основні принципи класифікації частин мов у працях сучасних граматистів. З погляду ряду лінгвістів, для мов флективної та аглютинативної будови провідним виступає морфологічний принцип, а для ізолятивних мов (напр., для китайської) – синтаксичний. Логічний принцип посів значне місце в працях представників Женевської школи, Копенгагенського лінгвістичного гуртка. У східнослов'янській граматичній традиції логічний принцип був доповнений семантичним у граматиках М. В. Ломоносова, Ф. І. Буслаєва, О. Х. Востокова, Г. П. Павського та ін. Психологічний принцип знайшов свою реалізацію в працях І. О. Бодуена де Куртене, О. О. Потебні та ін.

У межах формально-граматичного (морфологічного) працював П. Ф. Фортунатов, а слідом за ним його учні й послідовники.

Лексико-граматичний принцип отримав розвиток у працях Л. В. Щерби, В. В. Виноградова та ін.

Зразки когнітивно-ономасіологічного аналізу частин мови наявні у працях М. Докуліла, Дж. Лайонза, Дж. Лакоффа, Р. Ленекера, О. С. Кубрякової та ін.

Ключові слова: частина мови, морфологічний принцип, синтаксичний принцип, логічний принцип, психологічний принцип, лексико-граматичний принцип, когнітивний принцип.

В статье обоснованы основные принципы классификации частей речи в работах современных грамматистов. С точки зрения ряда лингвистов, для языков флективного и агглютинативного строения ведущим выступает морфологический принцип, а для изолятивных языков (напр. для китайского) – синтаксический. Логический принцип занимает значительное место в работах представителей Женевской школы, Копенгагенского лингвистического кружка. В восточнославянской грамматической традиции логический принцип был дополнен семантическим в грамматиках М. В. Ломоносова, Ф. И. Буслаева, А. Х. Востокова, Г. П. Павского и др. Психологический принцип был реализован в работах И. А. Бодуэна де Куртене, А. А. Потебни и др. В русле формально-грамматического (морфологического) принципа работал Ф. Ф. Фортунатов и его последователи.

Лексико-грамматический принцип получил развитие в работах Л. В. Щербы, В. В. Виноградова и др.

Образцы когнитивно-ономасиологического анализа частей речи имеются в работах М. Докулила, Дж. Лайонза, Дж. Лакоффа, Р. Ленекера, С. Кубряковой и др.

Ключевые слова: часть речи, морфологический принцип, синтаксический принцип, логический принцип, психологический принцип, лексико-грамматический принцип, когнитивный принцип.

The article represents basic principles of parts of speech classification in the works of modern grammarians.

The problem of parts of speech classification within theoretical aspect is differently interpreted by linguists. Thus, V. I. Degtyarev identifies two principles of parts of speech classification: morphological and syntactical. In the works of O. P. Sunik general categorical meanings of parts of speech are regarded as lexical, and on this basis he highlights another principle of parts of speech classification – semantic. V. O. Plotnikova (Robinson) also speaks about semantic, morphological and syntactic principles, as well as their combination. According to B. O. Serebrennikov, it is appropriate to allocate semantic (lexical-semantic), morphological, syntactic and lexical-grammatical principles. From the viewpoint of numerous linguists for the inflected and agglutinative languages morphological principle is a leading one, and for isolating languages (Chinese, for example) – syntactic.

The logical principle occupied a significant place in the works of representatives of the Geneva School, Copenhagen Linguistic Circle. Later the Russian linguist I. I. Meschaninov used logical principle.

In East Slavic grammatical tradition logical principle was added to semantic one in grammars of M. V. Lomonosov, F. I. Buslaev, O. H. Vostokov, G. P. Pavskiy, M. I. Grech, O. P. Pavlovskiy, M. Luchkay, etc., which suggests the logical-semantic principle.

The psychological principle found its realization in the works of I. A. Baudouin de Courtenay, O. O. Potebnya and others.

Within the formal grammatical (morphological) principle language is the subject of detailed analysis of a form. This principle was relied on by P. F. Fortunatov, followed by his students and followers.

Lexical-grammatical principle was developed in the works of L. V. Shcherba, V. V. Vinogradov, etc.

Samples of cognitive onomasiological analyzing parts of speech and grammatical categories based on semantic invariants are present in the works of M. Dokulil, J. Layonz, J. Lakoff, G. Leneker, O. S. Kubryakova, M. O. Shelyakin, V. P. Danylenko, S. O. Jabotinskaya and others.

Key words: part of speech, morphological principle, syntactic principle, logical principle, psychological principle, lexical and grammatical principle, cognitive principle.

Проблема класифікації частин мови є однією з актуальних і суперечливих у лінгвістиці. Оскільки сучасне мовознавство ґрунтується на досвіді лінгвістичних досліджень, звернення до наукової спадщини граматистів минулого є надзвичайно актуальним.

Аналіз наукової літератури свідчить про наявність незначної кількості спеціальних праць, присвячених проблемі частин мови у європейському мовознавстві й принципів їх виділення в лінгвістично-історіографічному аспекті. Дослідження, у яких систематизовано погляди мовознавців XIX–XX ст. на проблему класифікації частин мови, мають переважно загальний характер, у них бракує детального аналізу конкретного матеріалу. Отже, у сучасній лінгвістиці немає комплексних лінгвістично-історіографічних робіт, присвячених проблемі частин мови й принципів їх виділення.

Тема статті – розглянути принципи класифікації частин мови як наукову проблему.

Слід відзначити, що тему принципів класифікації частин мови в теоретичному аспекті лінгвісти розкривають по-різному.

Так, В. І. Дегтярьов виділяє два принципи класифікації частин мови: морфологічний і синтаксичний [1, с. 180–185]. При цьому необхідно мати на увазі, що основні (загальнокатегорійні) значення частин мови (предметність, атрибутивність, процесуальність, абстрактну кількісність, атрибутивну і предикативну ознаковість, вказівність). В. І. Дегтярьов услід за О. О. Потебнею, О. М. Пешковським, М. М. Пановим та іншими граматистами інтерпретує як граматичні, зазначаючи, що О. О. Шахматов вважав їх семасіологічними, а В. В. Виноградов – "граматикалізованими" [1, с. 151, 161, 188]. Ми хотіли б підкреслити, що в ряді праць загальнокатегорійні значення частин мови розглядаються як лексичні, і на цій підставі виділяється ще один принцип класифікації частин мови – семантичний (при цьому, звичайно, ідеться про лексичну семантику).

Саме так розглядає частини мови О. П. Суник. У його книзі виділено три принципи класифікації частин мови: морфологічний, синтаксичний і семантичний [2, с. 81–86, 107].

Важливо також відзначити, що, з погляду ряду лінгвістів, для мов флективної та аглютинативної будови провідним виступає морфологічний принцип, а для ізолятивних мов (напр., для китайської) – синтаксичний [3, с. 322]. Як відзначав О. О. Реформатський, підхід до визначення частин мови в китайській мові відрізняється від відповідного підходу в російській, оскільки слова в китайській мові, як правило, не мають зовнішніх морфологічних ознак, чим багаті слова російської мови; для визначення, до якої частини мови відноситься те або інше слово в китайській, доводиться обмежуватися двома ознаками: 1) у якості якого члена речення виступає дане слово; 2) із якими розрядами слів дане слово здатне або не здатне поєднуватися [3, с. 322].

В. О. Плотникова (Робінсон) також говорить про семантичний, морфологічний і синтаксичний принципи, а також про їхнє поєднання. З погляду дослідниці, семантичний принцип було висунуто О. О. Потебнею, морфологічний – П. Ф. Фортунатовим. Поєднання принципів В. О. Плотникова пов'язує з О. М. Пешковським. Представником синтаксичного принципу В. О. Плотникова вважає О. О. Шахматова [4, с. 578–579].

На думку Б. О. Серебренникова, доцільно виділяти семантичний (лексико-семантичний), морфологічний, синтаксичний і лексико-граматичний принципи [там само, с. 579].

Семантичний, морфологічний і синтаксичний принципи класифікації частин мови постулює й В. М. Алпатов [5]. Він стверджує, що при розгляді сучасних точок зору не можна виходити лише з визначень частин мови, що містяться в тих або інших працях [5, с. 187]. Як зазначала Н. Д. Арутюнова, "однією з характерних меж традиційної граматики є відсутність співвіднесеності між вживаними принципами класифікації і визначеннями отриманих класів або категорій" [6, с. 59].

Традиційна граMATика, вірно відображаючи мовне чуття носіїв мови, часто давала йому однобічне (семантичне) тлумачення. Але з цього не витікає, що самі принципи систематизації матеріалу були також однобічно семантичними [7, с. 159]. У багатьох випадках принципи виділення частин мови (не завжди усвідомлювані дослідником) видно перш за все з конкретної класифікації.

Варто зазначити, на погляд В. М. Алпатова, декілька основних підходів до виділення частин мови, які зазвичай у працях мовознавців далеко не завжди містяться в "чистому" вигляді.

Семантичний підхід, за В. М. Алпатовим, більшою мірою виявляється у визначеннях частин мови, ніж у реальному розчленуванні лексики (принаймні, відносно індоєвропейських мов) [5, с. 26].

Проте така точка зору неодноразово піддавалася обґрунтованій критиці. Незбіг звичних для нас частин мови й семантичних класів лексики особливо очевидний відносно іменників, які за лексичним значенням можуть не відрізнятися від слів інших частин мови. Ще в 1838 р. К. С. Аксаков писав: "Один і той же корінь, один і той же компонент *слав* може бути або ім'ям через форму *слав-а*, або дієсловом через форму *слав-ить*" [8, с. 171]. Пізніше на це неодноразово вказували й інші вчені.

Важким є також семантичне визначення прислівника, вважає В. М. Алпатов [5]. Характерно, що в книзі В. В. Виноградова прислівник – єдина частина мови, у визначенні якої йдеться про семантику.

Нарешті, відмінність станів і якостей не завжди є очевидною, що показує зіставлення різних мов [11, с. 29].

Справедливим є вислів Дж. Лайонза: "Відмінність між "якістю" і "станом" (якщо вона взагалі не ілюзорна) менш разюча, ніж відмінність між "дією" і "станом" [12, с. 343].

Для багатьох мов світу, перш за все флективно-синтетичних, морфологічний підхід має явні переваги, відзначає В. М. Алпатов [5]. Морфологічні особливості тих або інших класів слів у цих мовах зазвичай досить очевидні. По суті, традиційна класифікація частини мови (особливо у своєму ранньому, олександрійському варіанті) в основному є (незалежно від визначень) класифікацією морфологічною. Усі повнозначні частини мови, виділені античними вченими, мають у старогрецькій і латинській мовах ті або інші морфологічні особливості [там само, с. 29].

Великі труднощі зустрічає морфологічний критерій для так званих ізолятивних мов, де морфологічні класи відсутні або слабко диференційовані. Послідовне вживання підходу, властивого Московській лінгвістичній (фортунатовській) школі, до китайської мови привело китайського вченого Гао Мінная до ідеї про відсутність у цій мові частин мови [13, с. 254].

Крайній випадок синтаксичного підходу – отожднення частин мови й членів речення. У європейській науці, за В. М. Алпатовим, така точка зору інколи зустрічалася в теорії, але до кінця не здійснилася на практиці: при традиційному розмежуванні підмета й додатка ніхто не вводив відповідного розділення для частин мови; можна відзначити, наприклад, той факт, що словоформи як-от *отца* в сполученні *дом отца* не прийнято розглядати як прикметники [5, с. 31].

Відомим є те, що саме так ставилися до частин мови у своїх мовах автори ранніх європеїзованих граматик у Китаї – Ма Цзяньчжун і в Японії – Танака Йосикадо. Пряме ототожнення частини мови й члена речення має місце там, де менш за все допомагає морфологія: досить часто ототожнюються прислівники й обставини.

Проте частіше при синтаксичному підході класи виділяються так, щоб не вступити в протиріччя з тим, що О. І. Смирницький називав "тотожністю слова", говорить В. М. Алпатов. З цієї точки зору слово може виступати як різні члени речення, але з різних синтаксичних функцій деякі визнаються істотними й визначальними: ті слова, для яких істотною є функція присудка, називаються дієсловами, функція підмета й додатка – іменниками, функція означення – прикметниками [5, с. 29]. Для російської мови таку точку зору (декілька затемнену семантичною термінологією) висував О. О. Шахматов.

З нашого погляду, істотним недоліком розглянутих вище класифікацій є те, що в їхніх межах частини мови інтерпретуються виключно в межах лінгвоцентричної парадигми. Водночас слід відзначити, що впродовж останніх десятиліть у лінгвістиці запанувала антропоцентрична парадигма. Зокрема, міцними є позиції когнітивної лінгвістики. У студіях граматистів-когнітологів частини мови трактуються з погляду когнітивного принципу. Це враховано в докладній класифікації частин мови, запропонованій О. О. Селівановою.

О. О. Селіванова постулює сім принципів класифікації частин мови: 1) логічний, 2) логіко-семантичний (семантичний), 3) психологічний, 4) формально-граматичний, 5) лексико-граматичний, 6) функціональний (функціонально-синтаксичний, синтаксичний), 6) когнітивний [14, с. 788–793; 14, с. 434–442].

Зразки когнітивно-ономасіологічного аналізу частин мови й граматичних категорій на основі смислових інваріантів наявні в працях М. Докуліла, Дж. Лайонза, Дж. Лакоффа, Р. Ленекера, О. С. Кубрякової, М. О. Шелякіна, В. П. Даниленка, С. О. Жаботинської та ін. [Там само].

Когнітивний принцип у граматиці не є новим, бо він або відповідає постулатам логічного універсалізму, або йде за розробленим В. Гумбольдтом етноцентричним психологічним підходом [Там само].

Прихильники когнітивного принципу відзначають, що частини мови в найзагальнішому вигляді виражають інтеріоризовану мовцями картину навколишнього світу, де важливими векторами є людина й предмети як суб'єктивовані речі, їхні ознаки та відношення, дії, стани, кількісні показники, просторові та часові характеристики тощо [14, с. 439–440].

Ця класифікація видається нам найбільш повною. Із дублетних термінів *логіко-семантичний / семантичний* і *функціональний / функціонально-синтаксичний / синтаксичний* більш точними й такими, що не викликають багатозначного трактування, є, на нашу думку, терміни *семантичний* і *синтаксичний*. Щодо терміна *формально-граматичний*, то, маючи на увазі наведену вище тезу О. П. Суника, відзначимо, що формально-граматичний підхід можливий у межах морфологічного принципу, він є наслідком надмірної формалізації морфологічних ознак слів. Доцільніше виділяти саме морфологічний принцип, говорячи про можливість у його межах формально-граматичного (вужькоформального) підходу.

Отже, різноманітність принципів виділення частин мови в дослідженнях учених ХІХ–ХХ ст. зумовлює необхідність комплексного, поглибленого аналізу їхніх праць, зіставлення зроблених мовознавцями висновків. Це дозволить з'ясувати особливості наукових підходів до проблеми частин мови та визначити ступінь їх дослідженості впродовж ХІХ–ХХ ст.

Література

1. Дегтярёв В. И. Диахроническая грамматика русского языка / В. И. Дегтярёв. – Ростов н/Д. : Изд-во Юж. фед. ун-та, 2007. – 240 с.
2. Суник О. П. Общая теория частей речи / О. П. Суник ; под ред. В. М. Жирмунского, М. М. Гухман, С. Д. Кацнельсона. – М. : Наука, 1966. – 132 с.
3. Реформатский А. А. Введение в языковедение / А. А. Реформатский. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Просвещение, 1967. – 542 с.

4. Живов В. М. Части речи / В. М. Живов, В. А. Плотникова (Робинсон), Б. А. Серебренников // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 578–579.
5. Алпатов В. М. История лингвистических учений : учебное пособие / В. М. Алпатов. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 368 с.
6. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – 3-е изд., стер. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 383 с.
7. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Дж. Лайонз. – М. : Прогресс, 1978. – 540 с.
8. Хрестоматия по истории грамматических учений в Советском Союзе / сост. В. В. Щеулин ; ред. В. А. Магин. – Ростов-н/Д : Ростовский университет, 1972. – 312 с.
9. Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку / Л. В. Щерба. – М. : Учпедгиз, 1957. – 118 с.
10. Алпатов В. М. Из истории изучения частей речи / В. М. Алпатов // Части речи. – М. : Высшая школа, 1990. – С. 24–31.
11. Тихонов А. Н. Части речи – лексико-грамматические разряды слов / А. Н. Тихонов // Вопросы теории частей речи: на материале языков различных типов. – Л., 1968. – С. 29–38.
12. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Дж. Лайонз. – М. : Прогресс, 1978. – 540 с.
13. Коротков Н. Н. Основные особенности морфологического строя китайского языка / Н. Н. Коротков. – М. : Высшая школа, 1968. – 400 с.
14. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.